

УЛЮБЛЕНИЙ ГЕРОЙ РОСІЙСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК З ПОГЛЯДУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

Велику роль у визначенні особливостей поведінки народів та їх окремих представників відіграє дослідження ментальних структур, що впливають на ціннісні орієнтації та відносини. Національний характер або менталітет народу формується впродовж століть під дією різних чинників, зокрема, фольклору при зворотному впливі. Важливою складовою є казка, в якій віддзеркалюються національні архетипи. У російських народних казках їх декілька, серед них чи не на першому місці архетип Дурника. Важливість аналізу цього феномену випливає із того, що дослідження фольклору може розглядатися в якості джерела соціальної, економічної і політичної інформації на різних історичних етапах, а сформована культурна парадигма накладає суттєві обмеження на вибір сценаріїв історичного розвитку країни.

Ключові слова: фольклор, казка, менталітет, національний характер, архетип, Іван-Дурник.

На теперішньому етапі розвитку вітчизняної історичної науки спостерігається збагачення дослідницьких підходів і розширення тематики студій. Все більше праць підтверджують той факт, що «менталітет» і «ментальність» визнані фундаментальними поняттями у сучасній історії. Від часів французьких «Анналів» до кола дослідницьких інтересів впевнено увійшла історія ментальностей.

Менталітет – це психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму «коду», що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, почуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього, поведінки в ньому. Менталітет може бути соціокультурно диференційованим. Тоді йдеться про ментальність як систему образів і уявлень соціальних груп, усі елементи якої тісно взаємопов'язані, і функції якої – бути регулятором їх поведінки і буття в світі. Часом менталітет розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про «національний менталітет» або «національний характер» як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певній етнічній спільноті (народу, нації), що історично склалася¹. Національний менталітет є загальносвітовим феноменом, що є характерним і для моноетнічних, і для багатонаціональних суспільств, яким є Росія. Її національний менталітет являє собою складний конструкт. Він складається із ментальностей багатьох соціальних і культурних груп при домінуючій ролі населення, яке історично становить більшість всередині соціуму, тобто росіян. І про менталітет, і про ментальність можна сказати, що це – механізми мислення, що не усвідомлюються, проте відбиваються у поведінці. Вони «розлиті» у культурі і буденній свідомості. Менталітет і ментальність виражають не стільки індивідуальні настанови особистості, скільки позаособовий бік суспільної свідомості. Їх можна умовно назвати колективними уявленнями, колективним баченням світу.

Менталітет суттєво впливає на розвиток соціуму, на хід історії. Осягання сутності соціально-історичного процесу неможливе без урахування цього впливу. Кажуть: «Посієш характер – пожнеш долю». Як доля людини багато в чому визначається її характером, так і доля народу – його менталітетом. Діяльність людей взагалі детермінується соціально-економічними і культурними зв'язками, особливостями психічного складу та іншими факторами, в основі яких лежать ментальні феномени. Для істориків, чиє одне із завдань полягає у поясненні суті того, що відбувалося, відбувається і відбуватиметься, поняття «менталітет» і «ментальність» є дуже важливими. Менталітет є у кожній нації, він виявляється у моделях сприйняття і поведінки, що впливають на економічне і політичне життя країни. Національний менталітет є продуктом тривалої еволюції спільноти і діє на всі поточні процеси, визначає їх характер, динаміку, спрямування. Результати діяльності слугують формами об'єктивації менталітету.

Етно-національний фактор відіграє важливу роль у політичному процесі. Вивчення національного менталітету необхідне для розуміння того, з ким доведеться мати справу або навіть вести війну. Не дарма американці, які завжди надавали велике значення психології, неабияку увагу приділяли дослідженню рис вдачі японців – своїх супротивників у Другій світовій війні. Здається зайвим доводити таку потребу для України, яка перебуває у стані війни з Російською Федерацією. У вибудовуванні власних стратегій і тактик конче необхідне розуміння глибинних причин того, що відбувається. На разі в якості джерела соціально-політичної інформації може виступати і фольклор, у якому важливе місце посідає народна казка.

Як показує історичний досвід, відповіді країн і народів на «виклики» історії підпорядковуються певним стереотипам, у формуванні яких визначальну роль відіграє національний менталітет. Він формується впродовж століть під впливом різних чинників, зокрема, фольклору. Водночас сам фольклор є віддзеркаленням особливостей національного менталітету. Не можна перебільшити цінність дослідження казкової спадщини для оцінки особливостей історичного шляху та перспектив того чи іншого народу. Питання про сюжети та ідеї російських народних казок піднімали у своїх працях такі дослідники, як В. П. Анікін², В. С. Бахтін³, В. О. Бахтіна⁴, П. Г. Богатирьов⁵, Н. М. Ведернікова⁶, М. І. Кравцов⁷, С. Г. Лазутін⁸, В. Маранцман⁹, М. В. Новіков¹⁰, Е. В. Померанцева¹¹, В. Я. Пропп¹², Н. І. Савушкіна¹³ та ін.

Вчені, досліджуючи казкову спадщину, розглядали її в різних аспектах – філологічних, психологічних, філософських, історичних. На сьогоднішній день назріла потреба здійснити міждисциплінарний підхід, поставившись до проблеми прагматично, чого російським дослідникам бракує. Показовим у даному випадку є висновок однієї з розвідок, що з'явилася у 2013 році: «Казкове мислення, як нам здається, відкриває можливості, реалізація котрих може стати орієнтиром для сучасної раціонально-налаштованої прагматичної людини інформаційного суспільства»¹⁴. На разі – явний дисонанс між міфологічним мисленням, яким є мислення казкове, і мисленням раціональним, яке дійсно притаманне людині інформаційного суспільства. З іншого боку, наведена цитата є свідченням суперечливості, дуалістичності російського менталітету, притаманного автору студії. Студія має назву: «Російська народна казка як відбиття особливостей російського менталітету: філософський аналіз». І вона – не поодиноким у російській історіографії. Цікавість до проблеми «народна казка і російський менталітет» виявили такі сучасні дослідники, як Є. А. Алексеєва¹⁵, П. В. Качан¹⁶, В. І. Курашов¹⁷, А. В. Павловська¹⁸, В. Панюшкін¹⁹, Т. Г. Пусь²⁰, К. Ремчуков²¹, Г. Федулова²², М. Ф. Шагалієва²³ та ін. У своїх студіях названі автори сходяться на тому, що казки розкривають усі найважливіші сторони російського життя, є невичерпним джерелом відомостей про національний характер. Підкреслюється, що сила казок не тільки у тому, що казки розкривають його, але й створюють, показують багатоманітність рис характеру російської людини і особливостей її внутрішнього світу та ідеалів. З'ясовується, як казки відображають історичні ознаки, стереотипи, звичаї, норми російського народу, вплив менталітету на казки і казок на менталітет. Робляться спроби проаналізувати народі уявлення і поняття про життя, їхній вплив на національні відмінності моделей поведінки казкових персонажів. У казкових сюжетах виявляються релігійні, побутові, моральні погляди, що відбивалися і певним чином продовжують відбиватися на поведінці людей. К. Ремчуков робить далекоюсяжний висновок: «...самий народ формується як цілісна спільнота під впливом казок. Адже уявлення про добро і зло – основа ментальності народу, під якою я розумію специфіку його психології, особливість притаманної йому картини світу, ходу і логіки розмірковувань, мотивів рішень і вчинків»²⁴. Народна казка виступає як модель життя, мрія і водночас як психологічна розрада.

Існують різні підходи у класифікації казок, найпростішою з яких є поділ на три групи: казки про тварин, побутові і чарівні. В них закарбовані певні архетипи – соціокультурні коди, які також закладені у матрицю соціальної поведінки представників на разі російського етносу. Практичність дослідження казкових архетипів визначається побудовою концепцій, що мають у своїй основі традиційні національні цінності. В архетипах наявне як вище, так і нижче, як добро, так і зло. Доктор психологічних наук Н. М. Лебедева вважає, що російській культурі притаманні наступні соціальні архетипи: терпіння-страждання-замиріння; позаісторичність- апокаліптичність мислення-неприв'язаність до матеріального і речового; жага свята-радість-катарсису; некорисливе служіння ідеї та іншим людям-самопожертва; любов-жалість як основа добровільної жертвовності²⁵. Така характеристика особливо вражає на тлі загальної психологічної атмосфери, яка нагнітається в Російській Федерації від початку 2014 року, коли почалася агресія проти України. Також у наведеній оцінці відбивається загальний підхід деяких російських авторів, які прагнуть до ідеалізації історичних реалій і характерів. Такий підхід цілком вкладається

у сучасні технології створення іміджу країни в очах світового співтовариства и російського суспільства.

Головним трендом ідеологічної обробки власного населення в РФ є заклик повернення до традицій. В цій справі важливу роль має відігравати «прикладна історія» («applied history»), яка, в свою чергу, активно використовує можливості фольклору. Деякі політтехнологи закликають раціонально використовувати потенціал закладених у ньому архетипів в якості «фактору національного згуртування російського етносу», що дозволить «використати їх енергетику, спрямовану на консолідацію росіян, відновлення авторитету і могутності Росії»²⁶.

Дослідивши 145 російських народних казок методом багатомірного контент-аналізу, фахівці кафедри прикладної соціології Нижегородського університету ім. М. І. Лобачевського виявили наступних персонажів, що відповідають архетипам стародавності: Мати (Мачуха), Лівша, Цар, Коцій, Золота рибка, Солдат, Василиса Прекрасна, Чорт, Дурень, Іван-царевич, Баба-Яга²⁷. Показовим є та обставина, що в оприлюдненому викладі результатів дослідження на першому місті – Дурень. Чому так? Російський письменник і літературознавець, дисидент А. Д. Синявський присвятив цьому персонажу книгу, яка вперше була видана у 1991 р. у Парижі, а після смерті автора перевидана у 2001 р. у Москві²⁸. В книзі, обсягом у півтисячі сторінок, докладно аналізується «улюблений герой народної казки», якого автор називає «найбільш популярним і найбільш колоритним казковим персонажем», «обранцем народної казки», котрий заслуговує на особливу увагу. Адже, яка зазначено в розвідці М. Ф. Шагалієвої, «казкові герої – виразники «російського духу»²⁹.

Образ дурника присутній в казках різних народів світу, проте в них він не є «№ 1». Інакше складається ситуація в Росії, де цей образ є глибоко національним. Можна навести такі приклади: «На Руси, слава Богу, дураков лет на сто припасено», «У нас дураков семь байдаков, да еще и угол не почат», «Наших дураков до Москвы не перевешаешь» та ін. Згідно опитуванню, проведеному газетою «Комсомольська правда», більшість сучасних російських респондентів на запитання: «Кого або що ви вважаєте символом Росії?» відповіли: «Івана-дурника». Характерним є те, що роль символу віддана саме фольклорному герою, а не просто дурню. Російській людині ближче казковий російський дурник, а не абстрактний без національної приналежності. Це – простий, народний персонаж, який сприймається як свій, близький. Водночас, як зазначає Л. Б. Нікітіна, слово «дурень» стало «своєрідним національно-культурним кодом. Символ-архетип дурень – незаперечний претендент на входження у символарій російської культури»³⁰.

Чимало російських мислителів відзначали двоїстість російської культури, прірву між культурою «еліти» і «маси». Тому у казках діє не тільки Іван-дурник, але й Іван-царевич. Але пріоритетність – за першим. Незаперечно, традиційні російські казки створювалися і побутували головним чином у селянському середовищі, що в різні часи становило до 90 і більше відсотків населення. Казки відбивали особливості патріархальної селянської ментальності, яка формувалася соціальними умовами. Соціальний статус Івана-дурника – низький, найчастіше – з селянської бідної родини, де він – третій син. Чимало казок починалося так: «Жив-був старий; у нього було три сини, третій – от Іван-дурник»³¹. Або: «Був собі дід та баба, у них було три сини: двоє розумних, а третій дурень. Перших баба любила, чисто одягала; а останній завжди був одягнений погано – у чорній сорочці ходив»³². Як помітив вчений-фольклорист В. П. Анікін, розбираючи образ: «Перша і найхарактерніша риса соціального вигляду Івана, молодшого сина, та, що він знедолена людина. До цього становища його призвів не збіг випадкових обставин, не те, що він дурний, а існуючий порядок, що робить його злидарем. По відношенню до Івана чинять несправедливо і батько, і брати, котрі не приховують свого презирства до Івана, намагаються ошукати його»³³. Схоже на те, що саме у такому знедоленому становищі сторіччями перебували російські селяни. Одним із виправдань буцім-то була їхня дурість. Не дарма склалася приказка: «Чому такий бідний – бо дурний».

Характеристики Івана-дурника із народних російських казок: бідний, нерозумний, простодушний, безвідповідальний, терплячий, довірливий, щирий, добрий, великодушний, безтурботний, лінивий, веселий, фартовий. Виникає думка, що тільки такий набір рис вдачі міг сформуватися за російських умов життя переважної більшості населення країни з обмеженими можливостями для самореалізації. Результатом самореалізації має бути успіх. Як досягає успіху Іван-дурник? Йому хтось допомагає: людина, дивна істота, тварина, птах або навіть якась річ (найчастіше в такій ролі виступає піч, що не дивно, адже природно кліматичні умови більшої частини Росії призводять до тривалої зими, впродовж якої селяни майже увесь час проводили саме на печі). Причому успіх приходить всупереч головній рисі характеру головного

героя – його нерозумності. Він йде «туди, не знаючи куди», шукає чогось «не знаючи чого». Чинить проти здорового глузду: одягає горщики наче шапки на пеньки, аби тим «не було холодно», набирає мухоморів замість їстівних грибів, видирає очі вівцям, аби ті не розбіглися. Парадоксальність, нераціональність Івана-дурника яскраво виявлено у казці «Чарівний кінь». Намітивши купити собі коня, аби вирушити у дальню путь, замість придбання молодого дужого жеребця він послухав старого перехожого і купив перше, що надібав – стару шкапу. Пізніше саме цей старий кінь не один раз допоміг новому хазяїну вибратися з біди і досягти поставлених цілей. Внутрішня логіка: тільки диво може допомогти, зокрема, звільнити від бідності.

Бідність – характерна риса казкового Івана-дурника («свого» для мільйонів бідних жителів Росії). В Росії склалося прислів'я: «Бедность – не порок», тобто чеснота (прихований сенс: пишайтеся своєю бідністю, що пов'язується із високою духовністю і моральною шляхетністю). Ставлення до багатства у російських казках негативне. Іван-дурник ніколи не прагне бути багатим просто заради багатства, для цього треба бути жадібним, а це – негативна риса з погляду народного ідеалу (і у сучасній Росії ставлення до бізнесменів здебільшого негативне). А казковий герой – добрий, і в тому його головна чеснота. Хоча він не проти багатства, різних благ, які він в казці врешті решт отримує, причому легко, завдяки якимось див.

Американський національний характер формувався під впливом переконання: якщо багато-багато працювати, можна досягти успіху. Чи міг таким чином формуватися російський менталітет? Аж ніяк. Російське прислів'я: «От трудов праведных не наживешь палат каменных» втілюється в житті від давнини до сучасності. В основі – відсутність в державі будь-яких частів справжньої приватної власності, на захисті якої – непорушний закон. Існування системи «влада-власність» із негарантованістю безпеки приватного власника. Економічна система, заснована на підневільній праці, що ледь підтримувала виживання масової безправної робочої сили, хоч за царських, хоч за радянських часів. Корупція і злочинство на всіх рівнях. Тобто вкоріненість переконання, що скільки не працюй, заможності не досягти, все одно заберуть. Звідси випливають такі характерні риси, як пасивність і лінощі. А також сподівання на диво, коли спрацює «соціальний ліфт» і одержиш красуню-царівну за дружину і половину царства на додаток. З дитячого віку казки вчать: якщо хочеш розбагатіти, зовсім не обов'язково для цього напружено працювати.

Любов до «халяви» є однією з провідних рис російського національного характеру. Вона яскраво виявилася у 90-ті роки минулого століття, коли пишню розцвіли різні фінансові піраміди на кшталт «МММ», які пошили в дурні мільйони росіян. Показовим є факт відродження названої структури після її банкрутства, куди люди понесли свої кривні. 15 січня 2019 р. заступник голови Банку Росії С. Швецов, виступаючи на засіданні комітету Державної Думи з фінансового ринку, засудив російські казки за формування у населення віри у легку поживу і створення перешкод для підвищення фінансової культури громадян: «Ось дивиться: старший брат працює – він дурень, середній брат працює – дурень, молодший сидить на печі, далі він ловить щуку – у нього все добре. Це із дитинства переходить із віком у площину відносин із фінансовим ринком. Тому треба казки міняти. Ми повинні відмовитися від цього бекграунду – навчати дітей халяві. Це дуже важливо»³⁴.

Професор кафедри загальної теорії словесності філологічного факультету Московського державного університету Д. Гудков зазначив, що така точка зору має під собою певні підвалини, а саме: загальна міфологічна концепція дива у російській культурі як такої. Російське «диво» відрізняється від того, що під дивом розуміється на Заході. Наводиться біблійний приклад, коли Ісус Навін бився із п'ятьма царями. Коли Ісус майже виборов перемогу, почало заходити сонце, і він молить Господа, щоби сонце зупинилося, аби він міг продовжити битву. І Господь являє диво – сонце зупинилося. Чудо, коли особа докладала зусиль і билася, і Бог дав їй те, про що його просили. У російській культурі інакше. Диво трапляється зненацька. Як пише Д. Гудков: «... у нас диво – це коли ти просто йшов вулицею, наступив ногою в калюжу, а звідти нафтовий фонтан забив»³⁵. У цьому зауваженні ми можемо побачити історичні реалії, адже саме відкриття колосальних покладів нафти і газу у Сибіру на десятиріччя підтримали існування СРСР, а тепер «тримають на плаву» Російську Федерацію. Поки нафта залишається «кров'ю» економіки, зовнішня і внутрішня політика Московії визначатиметься саме цим фактором. А нафту можна порівняти із тими казковими персонажами, які виконували забаганки героя-дурника, яке б ім'я він не носив – Івана чи Ємелі.

Деякі російські автори тлумачили пасивність і лінощі, притаманні російському менталітету, що втілювався і у вподобаннях казкових сюжетів, як особливий філософський підхід до життя, таку собі споглядальність. Відомий філософ І. Ільїн вважав лінощі російської людини части-

ною її творчої, споглядальної натури: «Спогляданню нас вчив насамперед наш рівнинний простір, наша природа, з її даллями і хмарами, з її ріками, лісами, громовицями і заметілями. Звідси наша невгамовна споглядальність, наша мрійливість, наші споглядальні «лінощі», за якими приховується сила творчої уяви. Російському спогляданню давалася краса, що полонила серце, і ця краса вносилася у все – від тканини і мережива до житлових і кріпосних будівель».³⁶ Думку продовжує наша сучасниця Г. В. Павловська: «Нехай немає завзяття і звеличення праці, проте є почуття прекрасного, злиття з природою. Це також приносить свої плоди – багате народне мистецтво, яке виявилось, зокрема, і в казковій спадщині»³⁷.

Лінощі і пасивність казкового героя можна пояснити багатомісячною російською ситуацією, коли від вченості, старань, волі людини насправді нічого не залежало. Підтримці пасивної життєвої позиції сприяло східне християнство, яке, на відміну від західного, було спрямоване не на активну самореалізацію, а на стримування людської активності. Настанова «Віра – від Бога, розум – від Диявола» орієнтувала на відмову від діяльної контролюючої свідомості, що заважала «осяганню найвищої істини». Ця істина, начеб то, «являється і відкривається людині сама у ту щасливу мить, коли свідомість наче відключена і душа перебуває в особливому стані – сприймаючої пасивності»³⁸. Пасивність і бідність вигідні можновладцям, як би вони не називалися, адже саме таке населення легше тримати в покорі.

Іван-дурник ніколи не ставить перед собою цілей або завдань – це за нього роблять інші. Якщо він виходить із стану пасивності і починає щось робити, так це через те, що його відрядили або попросили. Тобто дурний потребує керівництва. І він виконує чужу волю. Звідси – безвідповідальність. Російська приказка це підтверджує: «С дурака – какой спрос?» І ще: «Дуракам закон не писан». Ця приказка частково пояснює зневажливе ставлення до законів, що є споконвічною особливістю російського ладу життя. Для пояснення ставлення можновладців до законів можна навести ще два прислів'я: «Чия власть – того и сласть», «Закон – что дышло: куда повернешь, туда и вышло». Впродовж століть людський розум створював закони, свідоме додержання яких насправді забезпечує лад життя і зростання добробуту спільноти, що підтверджує історія західних країн.

Відомий російський філософ Б. П. Вишеславцев був переконаний, що в душі російської людини виключне місце посідає область підсвідомого. Особа часто не знає, чого ж хоче, куди її тягне, чого їй сумно або весело³⁹. У російській людини трапляються миттєві і непереборні бажання, викликані спрагою життя і любов'ю до нього, але з відсутністю ясної мети і чітких орієнтирів. Ця ментальна особливість відбилася у казковому образі Івана-дурника, який, пролежавши тривалий час на печі, раптом схоплюється і кричить: «Эх вы, тетери, отпирайте двери, хочу идти туда, сам не знаю куда». Туди, де, мабуть, краще, ніж там, де він до того перебував. Навіть у найбільш знедоленої людини жевріє надія на покращення: «Надія вмирає останньою». Сподівання на диво. Сподівання на Бога, який, за російськими переконаннями, любить дурних. Це яскраво відбилася у російських прислів'ях: «На дурака у Бога милости много», «Бог дураков любит», «Дураку и Бог простит». І ще: «Дуракам везет», «Дуракам – счастье». Сподівання на фарт дуже сильне у російському менталітеті: «Бог не выдаст, свинья не съест». З іншого боку, у цій приказці можна побачити виявлення фаталізму. Додамо ще: «Чему быть, того не миновать». Фаталізм не тільки сприяє пасивності, але підживлює персональну безвідповідальність. Яку відповідальність може нести людина за те, що визначено наперед, іншими – Богом або владою? Тобто концепт людини-гвинтика у цьому сенсі є дуже російським⁴⁰.

Народні казки – це, безумовно, сублімована психологія народу, який виживав у суворих умовах, був злидним і гнобленим. В казках відбилися народні ідеали і мрії, уявлення про добро і зло, про те, що є важливим для людини, а що є другорядним. Разом із тим втілилася спрага до самоствердження, адже тішить думка про те, що хтось дурніший. І навіть, якщо сам не надто розумний, так врешті решт може статися диво, коли герой не просто одержує різні блага, але й сам змінюється: стає красенем-розумником. Існує також думка, що російська дурість не є нерозумністю, а «вищою мудрістю» або «кмітливостю», коли герой «всіх переграє». Образ Івана-дурника є одним із наріжних каменів російського соціального пласту, який в історичній ретроспективі виявив неабияку ригідність. Закладені у підсвідомість з дитинства, з казок архетипи впливають на подальше життя людини. Один з цих архетипів – Іван-дурник – фартовий, хоча і не дуже працелюбний, не надто розумний, веселий хлопець, чия схема поведінки є не чим іншим, як способом існування, що відбивають уявлення про сутність речей пересічного росіянина у давнину і нині. Розповідаючи дітям казки, дорослі знайомили і знайомлять їх з моделями соціальної поведінки, моральними та етичними цінностями. В результаті казкові сюжети сприймаються як практичні рекомендації для подальшого життя. Але, якщо припустити,

що казки відображають народні цінності і формують зразок поведінки, так чи формують казки про Івана-дурника дійсно найбільш ефективні мотиви для розвитку особистості? Особливо це питання є актуальним в XXI столітті. Відповідь залежить від того, хто її дає. Якщо це будуть фахівці, зайняті обробкою масової свідомості в РФ, так, ймовірно, їм, а також владі, замовлення якої вони виконують, вигідно збереження інфантилізму населення, для якого Іван-дурник – національний символ.

За сучасних умов глобалізації особливо активізувалася боротьба за національну ідентичність, в якій впродовж століть особливу роль відігравала антизахідна складова. З одного боку, Росія із заздністю дивилася на Захід, час від часу намагалася щось звідти запозичувати, але з іншого, їй завжди був гидкий західний раціоналізм і прагматизм, вміння чітко визначати цілі і йти до них наполегливою працею, відстоювати права і обов'язки громадянина. Казки про Івана-дурника підносили його емоційність, натомість заперечували моделі, що визначалися раціональним мисленням, бо казковий герой і пересічні мешканці країни відчували відразу до розмірковування і рефлексії. У зв'язці із прихованим прагненням волі – внутрішнє побоювання свободи. Бо свобода – це відповідальність за наслідки своїх вчинків. А безвідповідальність – одна із провідних рис менталітету, що формує російський цивілізаційний код. Цей код накладає суттєві обмеження на вибір сценаріїв історичного розвитку Росії, де Іван-дурник ще довго буде улюбленим героєм більшості.

¹ Кукоба О. А. Доминанты российского менталитета // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2004. – № 2. – С. 193.

² Аникин В. П. Русская фольклорная сказка // Русские народные сказки / Сост. В. П. Аникин. – М., 1978. – С. 4–7.

³ Бахтин В. С. Приглашение к сказке // В кн.: Русская бытовая сказка (бытовые сказки, а также байки, народные анекдоты, притчи, небылицы, присказки, бывшие в ходу между русскими людьми в XVI, XVII, XVIII, XIX и XX веках, отобран из старых и новых книг и рукописей Владимир Бахтин. – Л., 1987. – С. 5–12.

⁴ Бахтина В. А. Эстетическая функция сказочной фантастики: наблюдения над русской народной сказкой о животных. – Саратов. – 1972. – 52 с.

⁵ Богатырев П. Г. Изображение переживаний действующих лиц в русской народной волшебной сказке // Фольклор как искусство слова. – М., 1969. – С. 57–69.

⁶ Ведерникова Н. М. Русская народная сказка. – М., 1975. – 135 с.

⁷ Кравцов Н. И. Сказка как фольклорный жанр // Специфика фольклорных жанров [Сб. статей / Отв. ред. Б. П. Кирдан. – М., 1973. – С. 68–84.

⁸ Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора. – М., 1981. – 221 с.

⁹ Маранцман В. Сотворение сказки // Русская речь. – 2001. – № 3. – С. 91–103.

¹⁰ Новиков Н. В. Русская сказка в ранних записях и публикациях // Русские сказки в ранних записях и публикациях (XVI–XVIII века). – Л., 1971 – С. 3–39.

¹¹ Померанцева Э. В. Русская народная сказка. – М., 1963. – 128 с.; ее же. Судьбы русской сказки. – М., 1965. – 220 с.

¹² Пропп В. Я. Русская сказка. – М., 2000 – 416 с.; его же. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2009. – 274 с.

¹³ Савушкина Н. И. Изображение внутреннего мира человека в русской социально-бытовой сказке // Фольклор как искусство слова. Вып. 3. – М., 1975. – С. 68–84.

¹⁴ Роганина М. В. Русская народная сказка как отражение особенностей русского менталитета: философский анализ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://medconfer.com/node/2353>

¹⁵ Алексеева Е. А. Русская сказка как выражение сознания русского народа. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/282/27/>

¹⁶ Качан П. В. Сказка как отражение особенностей национального менталитета // Альманах современной науки и образования. – 2007. – № 7. – Ч. 1. – С. 70–74.

¹⁷ Курашов В. И. Философские смыслы и русская ментальность в русской волшебной сказке // Журнал практического психолога. – 2000. – № 10–11. – С. 120–138.

¹⁸ Павловская А. В. Народные сказки и русский характер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://national-mentalities.ru/diversity/russkij_nacionalnyj_harakter_i_mentalitet/pavlovskaya_a_v_narodnye_skazki_i_russkij_harakter/

- ¹⁹ Панюшкин В. Код Горыныча. Что можно узнать о русском народе из сказок. – М., 2009. – 144 с.
- ²⁰ Путь Т. Г. Русская народная сказка как выражение национального менталитета // Научно-методический электронный журнал «Концепт» – 2013 – Т. 3. – С. 1441–1445. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2013/53291.htm>
- ²¹ Ремчуков К. Влияние русской народной сказки на ментальность нашего народа. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/style/2009-06-04/16_skazki.html
- ²² Федулова А. Русские народные сказки и национальный характер. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://moiarussia.ru/russkie-narodnye-skazki-i-natsionalnyj-harakter/>
- ²³ Шагалиева М. Ф. Феномен русской сказки: выражение русского менталитета. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: elar.urfu.ru/bistream/10995/3213/2/Alter_Idem_2_13.pdf
- ²⁴ Ремчуков К. Влияние русской народной сказки на ментальность нашего народа.
- ²⁵ Лебедева Н. М. Архетип личности в русской культуре. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisdf.org/TRM/TRM6/lebedeva6.html>
- ²⁶ Социальные архетипы русской сказки как фактор формирования российской ментальности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viperson.ru/articles/sotsialnye-arhetipy-russkoy-skazki-kak-faktor-formirovaniya-rossiyskoj-mentalnosti>
- ²⁷ Чернышов А. В. Архетипы древности в русской культурной традиции. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/users/3073298/post223640905>
- ²⁸ Синявский А. Д. Иван-дурак.: Очерк русской народной веры. – М., 2001. – 464 с.
- ²⁹ Шагалиева М. Ф. Феномен русской сказки: выражение русского менталитета.
- ³⁰ Никитина Л. Б. Русский дурак и русский ум: архетипические черты языкового образа человека разумного. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.literary.ru/literary.ru/readme.php?subaction=showfull&id=1207130917&archive=1207225892&start_from=&ucat
- ³¹ Народные русские сказки А. И. Афанасьева. В 3-х т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 3.
- ³² Народные русские сказки А. И. Афанасьева. – Т. 1. – С. 315.
- ³³ Аникин В. П. Русская народная сказка. Пособие для учителей. – М., 1977. – 208 с.
- ³⁴ Седова А. Как финансовой грамотности населения страны помешали русские сказки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sobesednik.ru/obshchestvo/20190116-professor-mgu-russkim-emelyamne-nado-ni-deneg-ni-slavy-ni-centrobanka>
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Ильин И. О русской идее // Русская идея: антология. – М., 1992. – С. 437.
- ³⁷ Павловская А. В. Народные сказки и русский характер.
- ³⁸ Синявский А. Иван-дурак // Знание-сила. – 1993. – № 2. – С. 35.
- ³⁹ Вышеславцев Б. П. Русский национальный характер // Вопросы философии. – 1995. – № 6. – С. 112–114.
- ⁴⁰ Пастухов В. Особенности русского мышления и как русская ментальность определяет русскую социальность. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ehorussia.com/new/node/12484>.

Большую роль в определении особенностей поведения народов и их отдельных представителей играет исследование ментальных структур, которые влияют на ценностные ориентации и отношения. Национальный характер или менталитет народа формируется столетиями под действием разнообразных факторов, в частности, фольклора при обратном воздействии. Важной составляющей является сказка, в которой отражаются национальные архетипы. В русских народных сказках их несколько, среди них едва ли не на первом месте архетип Дурака. Важность анализа этого феномена проистекает из того, что изучение фольклора может рассматриваться в качестве источника социальной, экономической и политической информации на различных исторических этапах, а сформировавшаяся культурная парадигма накладывает существенные ограничения на выбор сценариев исторического развития страны.

Ключевые слова: фольклор, сказка, менталитет, национальный характер, архетип, Иванушка-Дурачок.

The study of mental structures influencing values, guidelines and relations plays a great role in defining the specifics of peoples' and individuals' behaviors. A national character, or mentality of a nation, is shaped throughout centuries by various factors, including folklore and feedback. A tale is an important element reflecting national archetypes. Among those occurring in Russian folk tales, ostensibly the first place is held by the Fool archetype. The importance of analyzing this phenomenon ensues from the fact that folk studies can be viewed as a source of social, economic and political information at different historic stages, and an established cultural paradigm places significant limits on the choice of roadmaps of a country's historic development.

Keywords: folklore, tale, mentality, national character, archetype, Ivan the Fool.